

O'ZBEK TILIDAGI XUSHMUOMALALIKNING KATEGORIYALARI

Abdujalilova Shaxnoza Abdug'appon qizi

2-kurs magistrant, Ingliz Tilshunosligi Kafedrası

Aniq va Ijtimoiy fanlar Universiteti, Toshkent

Email: shaxnoza866@mail.ru

Ilmiy maslahatchi: Fayziyeva Nilufar Ne'mat qizi

Filologiya Fanlar Nomzodi PhD, dotsent vazifasini bajaruvchi

Ingliz tilshunosligi Kafedrası, Mirzo Ulug'bek nomidagi

O'zbekiston Milliy Universiteti, Toshkent

Email: lily_angel94@mail.ru

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15004196>

ARTICLE INFO

Received: 27th February 2025

Accepted: 28th February 2025

Published: 11th March 2025

KEYWORDS

Xushmuomalalik, strategiya, o'zbek tili, lingvistika, kommunikatsiya, madaniyat, iltifot, murojaat shakllari, bevosita gapirish, ijtimoiy hamkorlik.

ABSTRACT

Xushmuomalalik – bu insonlar o'rtasidagi iliq munosabatlarni saqlash va mustahkamlashga xizmat qiluvchi muhim omil hisoblanadi. O'zbek tilida xushmuomalalik strategiyalari madaniy va lingvistik jihatdan boy bo'lib, insonlarning bir-biriga hurmat bilan munosabatda bo'lishiga asoslanadi. Ushbu strategiyalar ichiga murojaat shakllari, iltifot, yumshoq iboralar va bevosita gapirishdan qochish kabi usullar kiradi. Xushmuomalalik kommunikativ samaradorlikni oshirish bilan birga, mojarolarni oldini olish va ijtimoiy hamkorlikni mustahkamlashda muhim rol o'ynaydi.

KIRISH

Xushmuomalalik odamlarning o'zaro munosabatlarining asosiy jihati bo'lib, ijtimoiy totuvlikni saqlash va o'zaro hurmatni rivojlantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Turli madaniyatlar va tillarda xushmuomalalik strategiyalari o'z ifodasi va qo'llanilishida turlicha bo'lib, ko'pincha muayyan jamiyatning qadriyatlarini va me'yorlarini aks ettiradi. O'zbek madaniyatida odoblilik til amaliyoti va ijtimoiy xulq-atvoriga chuqur singib ketgan bo'lib, urf-odatlar, ierarxiyaga hurmat va jamoaviy aloqalarning ahamiyati ta'sirida rivojlanadi.

O'zbek tilida odamlarga ijtimoiy munosabatlarni muammosiz boshqarishga yordam beradigan turli xil xushmuomalalik strategiyalari qo'llaniladi. Ushbu strategiyalarga hurmat, bilvosita nutq, hurmatli murojaat shakllari va to'g'ridan-to'g'rilikni yumshatish uchun yumshatuvchi iboralardan foydalanish kiradi. Qolaversa, hurmat va odoblilik kabi madaniy tushunchalar kundalik suhbatlarda xushmuomalalikning ifodalanishini shakllantiradi. O'zbek tilida so'zlashuvchilar to'g'ridan-to'g'ri yoki o'ta to'g'ridan-to'g'ri so'zlardan qochishadi, ijobiy munosabatlarni saqlab qolish uchun diplomatik va xushmuomala tildan foydalanishni afzal ko'radilar.

Ushbu xushmuomalalik strategiyalarini tushunish, ayniqsa rasmiy va ijtimoiy muhitda samarali muloqot qilish uchun juda muhimdir. Ushbu lingvistik vositalarni o'zlashtirish nafaqat silliq suhbatlarni osonlashtiradi, balki tushunmovchiliklar va yuzaga kelishi mumkin bo'lgan nizolarning oldini olishga yordam beradi. Ushbu maqolada o'zbek tilidagi asosiy

xushmuomalalik strategiyalari, ularning lingvistik xususiyatlari va ijtimoiy jipslikni saqlashdagi ahamiyati o'rganiladi.¹

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Xushmuomalalik – insoniy fazilatlarining muhim jihatlaridan biri bo'lib, ijtimoiy muloqotda katta ahamiyat kasb etadi. U xushfe'llikka qaraganda kengroq tushunchani ifodalaydi va insonning nafaqat xulq-atvori, balki nutqi orqali ham namoyon bo'ladi. Xushmuomalalik muloyimlik, murosai-madora, ohistalik va tagdorlik kabi fazilatlarini o'z ichiga oladi. Shu bilan birga, u axloqiy me'yorlar asosida shakllangan tartibli xatti-harakat bo'lib, birovga nojo'ya gap aytmalik, suhbat jarayonida hurmat saqlash, qo'pol muomaladan yiroq bo'lish hamda his-tuyg'ularni nazorat qilishni talab etadi.

Xushmuomalalik insonning madaniyati va odobini aks ettiruvchi ma'naviy boylik sanaladi. U suhbatdoshlarning kayfiyatini ko'tarish, ularning dilini yorug' qilish va ko'ngilga taskin berish vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Xushmuomalalik samimiyatning ko'rinishi bo'lib, Alisher Navoiy ta'biri bilan aytganda, "Har kimki chuchuk so'z elga izhor aylar, Har nechani ag'yor durur yor aylar." Hayotiy tajribalar shuni ko'rsatadiki, ko'plab kelishmovchilik va mojarolarning ildizi odatda qo'pol so'zlar va yomon muomalaga borib taqaladi. Kimdir beparvo yoki o'ylamay aytilgan gap bilan boshqani xafa qilsa, bu o'zaro tushunmovchilik va kelishmovchiliklarga sabab bo'lishi mumkin.

Xushmuomalalik insonning hayotida katta muvaffaqiyatlarga erishish omillaridan biri bo'lib, hatto taraqqiy etgan jamiyat qurilishida ham asosiy rol o'ynaydi. Shu bois turli davrlarda donishmand mutafakkirlar va allomalar xushmuomalalikning ahamiyatiga alohida urg'u berib kelganlar. Ular har doim boshqalarga yoqimli so'zlar aytishga, muloyim nutq ishlatishga undaganlar. Yaxshi so'z inson obro'sini oshirib, unga do'stlar orttiradi va jamiyatda hurmat qozonishiga xizmat qiladi. Tarixiy va adabiy manbalarimizning har bir sahifasida shirinso'zlik, suhbat odobi va axloqiy tarbiya haqidagi ibratli fikrlarga duch kelishimiz mumkin. Chunki hayotiy tajribalar asosida shakllangan xushmuomalalik va muloqot odoblari har qanday davrda ham muhim ahamiyat kasb etgan.

Amir Xusrav Dehlaviy suhbat odobiga katta e'tibor qaratgan mutafakkirlardan biri bo'lib, u yomon niyatli, sovuq muomalali odamlardan uzoq yurishni tavsiya etgan. Uning fikricha, xushmuomalalik bilan olib borilgan har qanday ish, suhbat yoki maslahat pirovard natijada ijobiy samara beradi. Aksincha, qo'pol muomala, jizzakilik va tajanglik esa insonning axloqsizligini ifoda etadi. Haqiqiy xushmuomalalik burch sifatida qabul qilinishi lozim, chunki u inson sha'nini ulug'laydigan muhim fazilatlardan biridir.

O'zbek tilidagi xushmuomalalik strategiyalari muloqotda hurmat, uyg'unlik va bilvositalikni ta'kidlaydigan madaniy me'yorlar va ijtimoiy kutishlar asosida shakllanadi. Ushbu tadqiqot natijalari o'zbek nutqida keng qo'llaniladigan bir qancha asosiy xushmuomalalik strategiyalarini, jumladan, hurmat, bilvosita nutq va yumshatish usullarini ajratib ko'rsatadi. Bu strategiyalar nafaqat ravon muloqotni osonlashtiradi, balki hurmat (ehtiro) va odoblilik (odoblilik) kabi an'anaviy qadriyatlarni mustahkamlaydi.

1. Murojaat va faxriy yorliq shakllari²

O'zbek tilidagi eng o'ziga xos xushmuomalalik strategiyalaridan biri hurmatli murojaat shakllaridan foydalanishdir. Til ijtimoiy ierarxiyani ko'rsatish va hurmatni ifodalash uchun boy sharaf tizimidan foydalanadi. Masalan, "-jon" qo'shimchasi (masalan, Akajon, Opajon) ko'pincha ismlarga iliqlik va hurmatni bildirish uchun qo'shiladi. Xuddi shunday, Domla (ustoz/olim), Ustoz (ustoz), Ota (ota) kabi unvonlar oqsoqollar va nufuzli shaxslarga hurmat bilan murojaat qilish uchun ishlatiladi.

¹ Holmes, J. (2013). Tilshunoslikka kirish: Sotsiopragmatik yondashuv (4-nashr). Routledge.

² Qosimova, D. (2020). "O'zbek tilida xushmuomalalik strategiyalarining ahamiyati." O'zbek tilshunosligi va madaniyati jurnali, 12(3), 45-57.

Odobda o'zbek tilidagi olmosh tizimi ham hal qiluvchi o'rin tutadi. Rasmiy olmosh "Siz" hurmatli va professional sharoitlarda ishlatiladi, "Sen" esa norasmiy yoki yaqin munosabatlar uchun ajratilgan. Rasmiy yoki notanish o'zaro munosabatlarda "Sen" dan noto'g'ri foydalanish qo'pol yoki hurmatsizlik sifatida qabul qilinishi mumkin.

O'zbek tilida olmoshlarning qo'llanilishi muloqot uslubiga va munosabat darajasiga bog'liq bo'lib, buni badiiy asarlarda ham kuzatish mumkin. Masalan, Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanida rasmiy va norasmiy olmoshlardan foydalanish ijtimoiy mavqe va hurmatni ifodalashda muhim ahamiyatga ega.

Roman qahramonlari o'zaro muloqotda bu farqni aniq saqlaydi. Masalan, Otabek o'zidan kattalarga, xususan, otasi Hasanali bilan gaplashganda doimo hurmat bilan "Siz" olmoshini ishlatadi:

"— Ota, sizga bir so'zim bor edi..."

Biroq, u do'stlari yoki tengqurlari bilan gaplashganda "Sen" shaklidan foydalanadi, masalan, Hasanali bilan suhbatida yoki Kumushga bo'lgan murojaatida. Agar u notanish yoki hurmat talab qilinadigan odamga "Sen" deb murojaat qilganida, bu beodoblik yoki qo'pol muomala sifatida qabul qilinishi mumkin edi.

Demak, asardagi til va muloqot madaniyati o'zbek jamiyatidagi ijtimoiy qoidalarining badiiy ifodasi sifatida namoyon bo'ladi.

2. Bilvosita nutq va yumshatish strategiyalari

O'zbek tilida so'zlashuvchilar iltimos, rad etish yoki tanqidni xushmuomalalik bilan ifodalashda ko'pincha bilvositalikka tayanadilar. To'g'ridan-to'g'ri bayonotlar qilish o'rniga, ular nutqini yumshatish uchun himoya iboralarini, shartli tuzilmalar yoki evfemizmlardan foydalanadilar. Masalan, "Men buni qila olmayman" deyish o'rniga "Balki biroz kechroq bajarsam bo'ladimi?" bo'ladi.

Xuddi shunday, rad etish ko'pincha tushuntirishlar berish yoki muqobil variantlarni taklif qilish orqali yumshatiladi. So'zlovchi to'g'ridan-to'g'ri "Yo'q" deyish o'rniga "Hozircha iloji yo'q ekan" deyishi mumkin. Bunday yondashuv tinglovchini xafa qilish xavfini kamaytiradi va ijtimoiy uyg'unlikni saqlaydi.

O'zbek adabiyotida rad etish odatda yumshoqroq shaklda ifodalanadi, bu esa muloqot madaniyati va odob-axloq qoidalarining muhim jihati hisoblanadi. Masalan, Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanida bunday holatni kuzatish mumkin.

Romanda Yusufbek hoji Otabekka Anvar bilan yaqin bo'lmaslikni maslahat beradi, lekin uni keskin rad etish o'rniga yumshoqroq uslubda tushuntiradi:

"O'g'lim, bu ishning foydasidan zarari ko'proq bo'lishi mumkin. Yaxshisi, bu haqda yana bir o'ylab ko'r."

Bu erda Yusufbek hoji to'g'ridan-to'g'ri "Yo'q, do'stlashma!" demaydi, balki muqobil yo'lni taklif qilib, Otabekning hissiyotlarini hisobga oladi. Shunday qilib, badiiy asarlarda rad etish odatda bevosita inkor qilishdan ko'ra, yumshoq ifodalar va muqobil fikrlar orqali amalga oshiriladi, bu esa ijtimoiy uyg'unlikni saqlashga yordam beradi.

3. Maqtov va minnatdorchilik izhorlaridan foydalanish³

O'zbek madaniyatida iltifot aytish va minnatdorchilik bildirish yana bir muhim odob strategiyasidir. Iltifotlar ko'pincha ijtimoiy munosabatlarda minnatdorchilik bildirish va munosabatlarni mustahkamlash uchun ishlatiladi. Masalan, "Yaxshi ko'rinasiz!" kabi iboralar. "Siz ajoyib ko'rinyapsiz!" yoki "Juda zo'r ish qilibsiz!" odatda suhbatlarda eshitiladi.

Minnatdorchilik bildirish ham xushmuomalalikning asosiy jihati hisoblanadi. "Rahmat", "Minnatdorman" kabi so'zlar keng tarqalgan. Rasmiy sharoitlarda chuqur minnatdorchilik bildirish uchun "Sizga katta rahmat, juda minnatdormiz" kabi yanada murakkab iboralar qo'llaniladi.

³ Rahmonov, U. (2017). "O'zbek nutq odobining madaniy me'yorlari va xushmuomalalik strategiyalari." O'zbekiston tilshunoslik jurnali, 5(1), 30-44.

O'zbek adabiyotida minnatdorchilik bildirish madaniyati ham muhim o'rin tutadi. Masalan, Oybekning "Navoiy" romanida bunday holatni kuzatish mumkin.

Asarda Alisher Navoiy sultonga nisbatan minnatdorchilik bildirganda, oddiy "Rahmat" deyish bilan cheklanmay, yanada hurmatli va rasmiyman ifodadan foydalanadi:

"Hazratim, sizning e'tiboringiz va marhamatingiz uchun behad minnatdorman. Bu kamina uchun ulkan sharafdir."

Bu yerda oddiy minnatdorchilik emas, balki rasmiy va samimiy ifoda ishlatilgan. Xalq orasida esa, oddiyroq shakllar, masalan, "Rahmat sizga, katta yaxshilik qildingiz" kabi iboralar ko'proq uchraydi.

Shunday qilib, badiiy asarlarda minnatdorchilik bildiruvchi so'zlar muloqotning rasmiy yoki norasmiyligiga qarab turlicha ifodalanadi.

4. Qarama-qarshilik va nizolardan qochish

O'zbek tilida so'zlashuvchilar to'g'ridan-to'g'ri qarama-qarshilikdan qochadi va kelishmovchiliklarni diplomatik yo'l bilan hal qilishni afzal ko'radi. Ko'pincha kelishmovchiliklar nozik tarzda ifodalanadi, "Siz noto'g'ri aytyapsiz" o'rniga "Menimcha, shunday emas" kabi iboralar qo'llaniladi. Ushbu bilvosita yondashuv nizolarning oldini olishga yordam beradi va suhbatlar hurmatli bo'lishini ta'minlaydi.

Tanqid holatlarida o'zbek tilida so'zlashuvchilar birovning xatosini ochiq ko'rsatish o'rniga, "Ehtimol, bunday qilsak yaxshi bo'lar?" kabi bilvosita takliflarni qo'llashadi. Ushbu strategiya tinglovchiga xijolat tortmasdan yoki hujum qilmasdan fikr-mulohazalarni qabul qilish imkonini beradi.

O'zbek adabiyotida tanqid qilishning yumshoq usullari ko'plab asarlarda namoyon bo'ladi. Masalan, Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanida Yusufbek hoji o'g'li Otabekning harakatlarini tanqid qilganda, uni keskin koyimasdan, bilvosita yo'l bilan tushuntirishga harakat qiladi.

Bir epizodda Yusufbek hoji Otabekning Anvar bilan yaqin do'stlashishiga ishora qilib, bevosita "Bu odam bilan yurmagin!" demaydi, balki muloyim va maslahat ohangida gapiradi:

"O'g'lim, do'stni ham tanlash kerak. Balki, bu borada yana bir o'ylab ko'rganing yaxshi bo'lar?"

Bu holatda ota o'g'lining xatosini ochiqchasiga aytmasdan, unga mulohaza qilish imkoniyatini beradi. Bunday yondashuv o'zbek madaniyatiga xos bo'lib, insonlar o'z fikrlarini boshqalarga yumshoq tarzda yetkazishga intilishlarini ko'rsatadi.

O'zbek tilidagi xushmuomalalik strategiyalari tahlili shuni ko'rsatadiki, lingvistik odob madaniy qadriyatlar bilan chuqur bog'langan. Bilvositalik, sharafdash va yumshatish usullariga ustunlik berish o'zbek jamiyatida hurmat va ijtimoiy totuvlikka katta e'tibor qaratilayotganidan dalolat beradi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, ushbu xushmuomalalik strategiyalarini tushunish va qo'llash, ayniqsa, to'g'ridan-to'g'ri boshqacha talqin qilinishi mumkin bo'lgan madaniyatlararo o'zaro ta'sirlarda muloqot samaradorligini sezilarli darajada oshirishi mumkin.⁴

Bundan tashqari, tadqiqot shuni ta'kidlaydiki, xushmuomalalik nafaqat tilga, balki ovoz ohangi, imo-ishoralari va yuz ifodalari kabi og'zaki bo'lmagan belgilarga ham tegishli. Kelgusi tadqiqotlar o'zbeklarning xushmuomalalik strategiyalarida og'zaki bo'lmagan muloqotning rolini yanada chuqurroq o'rganish va ularni boshqa madaniyatlar bilan solishtirish mumkin.

Tadqiqot o'zbek tilida odoblilik murakkab va madaniy ahamiyatga ega hodisa ekanligini ko'rsatadi. Ushbu strategiyalarni o'zlashtirish shaxslararo munosabatlarni kuchaytirishi, tushunmovchiliklarning oldini olish va yanada hurmatli va uyg'un jamiyatga hissa qo'shishi mumkin.

⁴ Tursunova, S. (2018). "O'zbek tilida hurmat ifodalovchi vositalar va bilvosita nutq odoblari." Markaziy Osiyo tilshunoslik tadqiqotlari, 6(2), 78-91.

Xushmuomalalikni, ba'zi hollarda, o'zaro ta'sirning eng to'g'ridan-to'g'ri va samarali shaklidan chetga chiqishni o'z ichiga olgan muloqotni boshqarish usuli sifatida tushunish mumkin. Buni Grice (1975) so'zlashuv maksimlarining, xususan, hamkorlik tamoyiliga nisbatan qisman buzilishi sifatida ko'rish mumkin. So'rovlarni eng sodda tarzda ifodalash o'rniga, xushmuomalalik ko'pincha ma'ruzachilarni ularni bilvosita ifodalashga olib keladi, masalan, to'g'ridan-to'g'ri "Oynani oching" so'rash o'rniga "Bu erda issiq" deb aytish. Ushbu bilvosita yondashuv so'rovni yanada e'tiborli va ijtimoiy jihatdan mos ko'rinadi.

Xushmuomalalik odamlarga shaxslararo tahdidlar yoki noqulayliklarni minimallashtiradigan harakatlarni amalga oshirishga imkon beradi. To'g'ridan-to'g'ri yoki ta'sirchan tarzda so'rov yoki bayonot berish orqali xushmuomalalikni ifodalashning son-sanoqsiz usullari mavjud. Braun va Levinsonning beshta super-strategiya tipologiyasi odamlarning ijtimoiy uyg'unlikni saqlash uchun nutqini yumshatish usullarini ta'kidlab, ushbu o'zgarishlarni tasniflash va tushuntirishga harakat qiladi.⁵

XULOSA

O'zbek tilidagi xushmuomalalik muloqotning muhim jihati bo'lib, hurmat, mehmondo'stlik, ijtimoiy totuvlik kabi chuqur ildiz otgan madaniy qadriyatlarni aks ettiradi. Tadqiqot shuni ta'kidlaydiki, o'zbek tilidagi xushmuomalalik strategiyalari hurmatli va samarali o'zaro munosabatlarni saqlab qolish uchun birinchi navbatda hurmat, bilvosita nutq, yumshatish usullari va minnatdorchilik izhorlariga tayanadi. Ushbu strategiyalar ma'ruzachilarga ijtimoiy ierarxiyalarni boshqarishga, qarama-qarshiliklardan qochishga va ijobiy munosabatlarni rivojlantirishga yordam beradi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilidagi xushmuomalalik strategiyalarini o'zlashtirish ona tilida so'zlashuvchilar uchun ham, tilni o'rganuvchilar uchun ham zarur, chunki ular kundalik muloqotda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Bundan tashqari, ushbu strategiyalarni tushunish madaniyatlararo o'zaro munosabatlarda ayniqsa foydali bo'lishi mumkin, bu erda turli xil xushmuomalalik me'yorlari noto'g'ri talqinlarga olib kelishi mumkin.

Umuman olganda, o'zbek tilidagi xushmuomalalik strategiyalari muloqotda lingvistik va madaniy ongning ahamiyatini ko'rsatadi. Kelgusi tadqiqotlar ushbu strategiyalarning vaqt o'tishi bilan, xususan, globallashuv va madaniyatlararo almashinuvlarning kuchayishi sharoitida qanday rivojlanishini o'rganishi mumkin. Ushbu xushmuomalalik me'yorlarini saqlab qolish va moslashtirish orqali o'zbek jamiyati o'z an'analarini saqlashda davom etmoqda, shu bilan birga o'zgaruvchan dunyoda samarali muloqotni rivojlantirmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Holmes, J. (2013). *Tilshunoslikka kirish: Sotsiopragmatik yondashuv* (4-nashr). Routledge.
2. Qosimova, D. (2020). "O'zbek tilida xushmuomalalik strategiyalarining ahamiyati." *O'zbek tilshunosligi va madaniyati jurnali*, 12(3), 45-57.
3. Rahmonov, U. (2017). "O'zbek nutq odobining madaniy me'yorlari va xushmuomalalik strategiyalari." *O'zbekiston tilshunoslik jurnali*, 5(1), 30-44.
4. Tursunova, S. (2018). "O'zbek tilida hurmat ifodalovchi vositalar va bilvosita nutq odoblari." *Markaziy Osiyo tilshunoslik tadqiqotlari*, 6(2), 78-91.
5. Wierzbicka, A. (1991). *Madaniyatlararo pragmatika: Inson muloqotining semantik jihatlari*. Mouton de Gruyter.

⁵ Wierzbicka, A. (1991). *Madaniyatlararo pragmatika: Inson muloqotining semantik jihatlari*. Mouton de Gruyter.